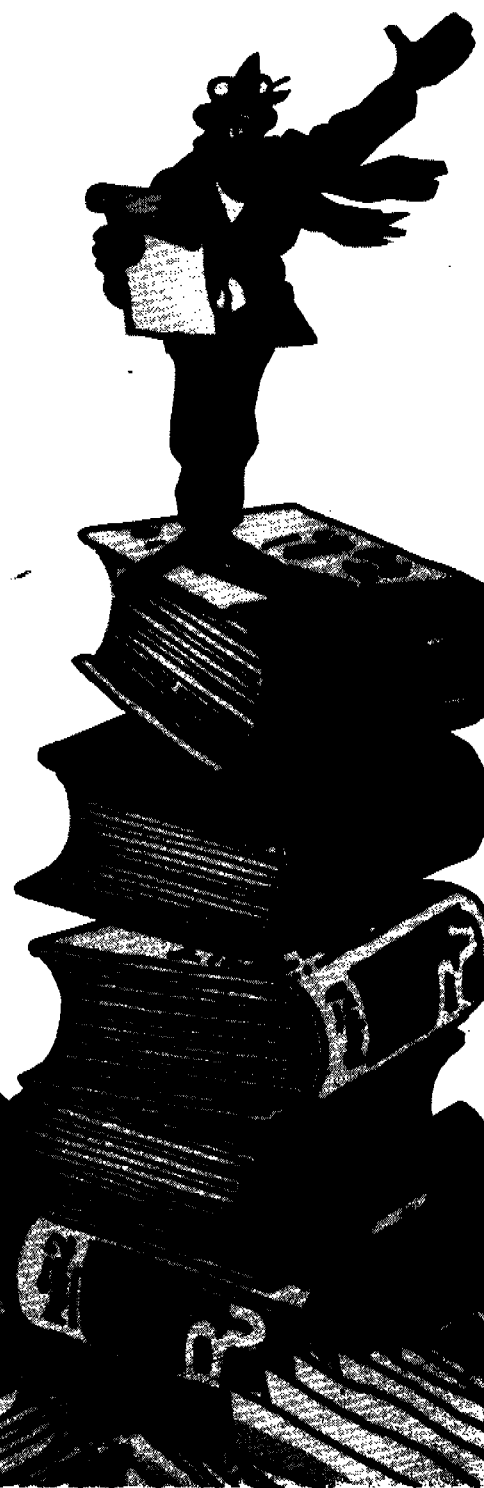

مازیار امیرحسینی

بررسی آماری نشر افسانه‌های عامیانه در ایران

● انسان در تمام طول حیات خود، با مدد گرفتن از
قوة تخیل به اختراعات و ابتکارات گوناگون دست
زده است.

● تعداد نسبتاً کمی از ناشران بیشترین میزان تولید
افسانه را به خود اختصاص داده‌اند.

افسانه‌ها به موجودات بالدار مانندند، چه از جهت مشرق آمده باشند یا از سوی شمال، هرجا فرود آیند به زودی با آب و هوای آن منطقه خومی‌گیرند.^۱

از زمان‌های بسیار قدیم میان مردم اقوام مختلف افسانه‌های بسیار نقل می‌شده است. این افسانه‌ها سینه به سینه و نسل به نسل منتقل شده‌اند تا به ما رسیده‌اند. افسانه‌های عامیانه طبعاً لحن گفتاری دارند زیرا قرن‌ها پیش از چاپ و حتی قبل از وجود خط و فن کتابت وجود داشته‌اند. این قصه‌ها نه فقط در طول زمان سفر کرده‌اند بلکه به کمک نقالان و فروشندگان دوره گرد و همراه کاروانیان از دیاری به دیاری دیگر رفته‌اند. در اثر همین مسافرت در زمان و مکان از صورت نخستین خویش درآمده‌اند و در هر زمان و محلی مطابق احتیاجات روانی و اجتماعی مردم تغییر شکل یافته‌اند.^۲ اصولاً افسانه مجموعه حوادث و وقایعی است که پی در پی اتفاق افتاده و به نتیجه یا نتایجی منجر می‌شود^۳ یا می‌توان گفت افسانه نوعی داستان است که فکر و

اندیشه‌ای از خلال ماجراها بیان می‌شود. حوادث در افسانه‌ها محیّرالعقول‌اند و در زندگی واقعی غیرقابل وقوع می‌نمایند. شخصیت‌ها در چارچوب افسانه باور پذیرند ولی هرگز وجود خارجی ندارند.

افسانه‌ها بخشی از ادبیات کودکان و نوجوانان را تشکیل می‌دهند. یکی از اصلی‌ترین اهداف ارائه آنها، به دوره‌ای از

● انتشار آثار متعدد در حوزه افسانه‌های عامیانه توسط

گروهی از ناشران در همه موارد نشانه تخصص آنها در

این حوزه و عدم تخصص ناشران دیگر نیست

حیات کودک باز می‌گردد که تخیل نقش اساسی را در آن بازی می‌کند. یکی از مهمترین ویژگیهای کودک در دوران ۳ تا ۶ سالگی خیال‌پردازی است. در این مرحله از حیات، کودک در دنیای خیال زندگی می‌کند و به اشیاء پیرامون خود جان می‌دهد و با آنها زندگی می‌کند. انسان در تمام طول حیات خود، با مدد گرفتن از قوه تخیل به اختراعات و ابتکارات گوناگون دست زده است. بنابراین باید به کودک فرصت داد تا قوه تخیل خود را پرورش دهد. به همین دلیل افسانه‌ها به عنوان قوی‌ترین و اصلی‌ترین خوراک، برای پرورش قوه تخیل کودک در این دوران شناخته می‌شوند.^۴

پراکندگی تولید افسانه‌های عامیانه در ایران

نمایش پراکندگی تولید افسانه‌ها در سالهای مختلف شاخصی از حداقل و حداکثر تولید افسانه‌ها را در سالهای مختلف نمودار می‌سازد، که بر اساس آن می‌توان با مروری بر تاریخچه آماری تولید افسانه‌ها در مورد نقاط ضعف و قوت نشر این آثار به قضاوت پرداخت. با دسته‌بندی میزان تولید افسانه‌ها بر اساس تاریخ نشر آنها، نموداری (تصویر ۱) به دست می‌آید که وضعیت تولید این آثار را در طی سالهای ۱۳۲۶ تا ۱۳۶۹ به نمایش می‌گذارد. با توجه به تصویر شماره ۱، نقطه اوج تولید افسانه‌ها را در سالهای ۱۳۴۷ و ۱۳۴۸ و نیز سالهای ۱۳۵۲ و ۱۳۵۶ مشاهده می‌کنیم. بلافاصله بعد از سال ۱۳۵۶ نزول شدیدی را در تولید افسانه‌ها تا سال ۱۳۶۰ — تا مرز دو مورد تولید — شاهد هستیم. شاید یکی از دلایل افت تولید، تحولات و دگرگونیهای سیاسی و اجتماعی در این دوران باشد. اما تدریجاً با ایجاد ثبات سیاسی و اجتماعی تا سال ۱۳۶۲، علی‌رغم چند نزول در سال‌های ۶۴، ۶۶ و ۶۷ میزان تولید افزایش پیدا می‌کند.

جدول شماره ۱ میزان تولید افسانه‌ها را در دهه‌های مختلف به نمایش می‌گذارد. بر اساس مندرجات جدول مذکور بیشترین تولید افسانه (۱۰۴ مورد تولید) در دهه ۴۰ (۴۹-۱۳۴۰) مشاهده می‌شود. و به ترتیب بعد از آن دهه‌های ۵۰ و ۶۰ قرار می‌گیرند.

جدول شماره ۱. وضعیت نشر افسانه‌های عامیانه در دهه‌های مختلف

دهه	۲۹-۱۳۲۰	۳۹-۱۳۳۰	۴۹-۱۳۴۰	۵۹-۱۳۵۰	۶۹-۱۳۶۰
تعداد تولید	۱	۳	۱۰۴	۹۴	۷۹

عملکرد ناشران در تولید افسانه‌های عامیانه

در نشر افسانه‌های عامیانه حدود ۹۶ شرکت انتشاراتی سهم بوده‌اند. تعدادی از این ناشران به تولید آثار متعددی در این حوزه پرداخته‌اند و تعدادی نیز تنها یک اثر را به زیور طبع آراسته‌اند. در این بخش به معرفی و رتبه‌بندی ناشرانی می‌پردازیم که بیشترین سهم را در تولید افسانه‌های عامیانه داشته‌اند. جهت پاسخگویی به این مسأله می‌توان به جدول شماره ۲ توجه کرد. در این جدول ناشرانی که تولید بیشتری را در این حوزه به خود اختصاص داده‌اند رتبه‌بندی شده‌اند. ناشرانی چون امیرکبیر، گوتنبرگ، فروغی، پدیده، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و... حائز بالاترین مرتبه تولید هستند.

کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (با ۹ مورد نشر)، شرکت انتشاراتی انجام کتاب (با ۷ مورد نشر)، نشر اشاره (با ۵ مورد نشر)، کتابهای شکوفه (با ۵ مورد نشر) و انتشارات

جدول شماره ۲. رتبه‌بندی ناشران برحسب میزان تولید افسانه‌های عامیانه

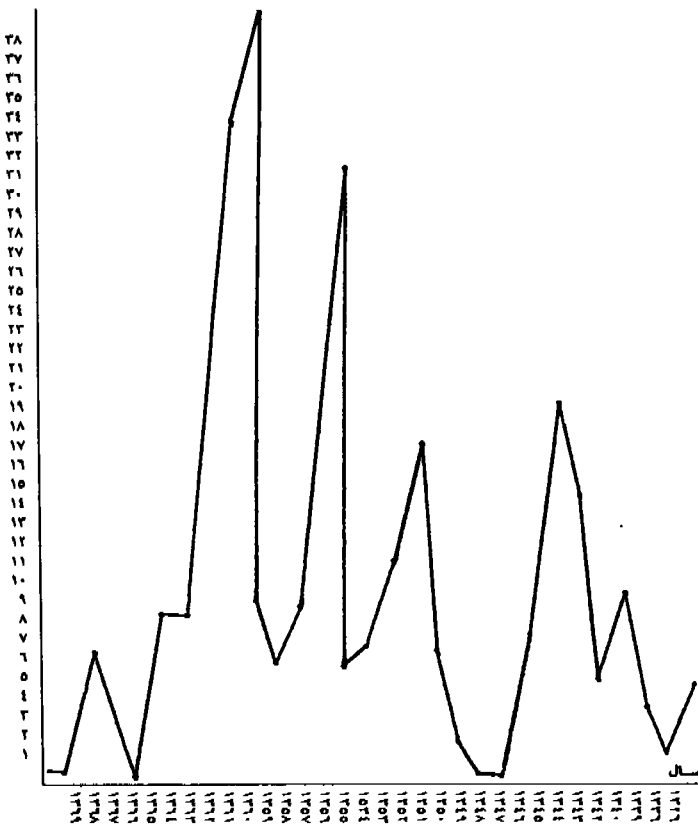
رتبه	نام ناشر	تعداد تولید
اول	امیرکبیر	۳۱
دوم	گوتنبرگ - فروغی	۲۳
سوم	پدیده	۲۲
چهارم	کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان	۲۰
پنجم	بنگاه ترجمه و نشر کتاب	۱۵
ششم	سپیده - اشرفی - معراجی - نیل - پروگرس	۸
هفتم	نویل - انجام کتاب	۷
هشتم	ابن سینا - دهداری - نشر اشاره	۵

دهداری (با ۵ مورد نشر) از جمله ناشرانی هستند که بعد از انقلاب و نیز در دهه ۶۰ بیشترین تولید افسانه را داشته‌اند. به غیر از ناشران مذکور، بقیه ناشرانی که در جدول شماره ۲ از آنها نام برده شده، قبل از انقلاب در این حوزه به فعالیت انتشاراتی اشتغال داشته‌اند.

ناشران هسته تولیدکننده افسانه‌های عامیانه

در سال ۱۹۳۴، اس.سی. بردفورد مقاله‌ای منتشر کرد که در آن توزیع مقالات هم موضوع در مجلات علمی تشریح شده بود. وی چنین گزارش کرده بود که تعداد نسبتاً کمی از مجلات درصد بالایی از کل مقالات هم موضوع را منتشر می‌کنند.^۵ به این مفهوم که اگر مجلات را به حوزه‌هایی (Zones) دسته‌بندی کنیم، پیوسته یک قاعده به تمام آنها حاکم می‌شود و آن اینکه مجموعه مقالات هر حوزه با حوزه دیگر برابر است. به همین جهت این رابطه پیوسته برقرار است که هر چه از هسته دورتر شویم، مقدار مجلاتی که همان اندازه مقاله داشته‌اند، افزون‌تر می‌شود، و طبعاً پراکنندگی مقالات در مجلات مختلف بیشتر

تعداد تولید

تصویر شماره ۱. وضعیت نشر افسانه‌های عامیانه در ایران (۱۳۲۶-۱۳۶۹)

جدول شماره ۳. تعداد ناشران و میزان تولید آنها در حوزه افسانه‌های عامیانه

تعداد ناشر	تعداد تولید	جمع
۱	۳۱	۳۱
۲	۲۳	۴۶
۱	۲۲	۲۲
۱	۲۰	۲۰
۱	۱۵	۱۵
۵	۸	۴۰
۲	۷	۱۴
۳	۵	۱۵
۲	۴	۸
۴	۳	۱۲
۱۶	۲	۳۲
۵۸	۱	۵۸
۹۶		۳۱۳

خواهد شد.^۶ بر این اساس بود که بردفورد در سال ۱۹۳۴ قانون پراکندگی^۷ را که برخی از صاحب‌نظران آن را «قانون توزیع» نیز خوانده‌اند، عرضه داشت.^۸

در بررسی آماری‌یی که درباره ناشران تولیدکننده افسانه‌های عامیانه صورت گرفت با استفاده از قانون پراکندگی بردفورد، ناشران هسته (هسته مرکزی) و ناشران ماوراء هسته (ماوراء هسته مرکزی) در تولید افسانه‌های عامیانه مشخص گردید. بر این اساس طبق جدول شماره ۳، تعداد ناشران برحسب تولیدشان در حوزه افسانه‌های عامیانه طبقه‌بندی شده‌اند، و تعداد کل تولید ناشران از حاصل ضرب تعداد ناشر و میزان تولید و جمع حاصل ضربها بدست می‌آید.

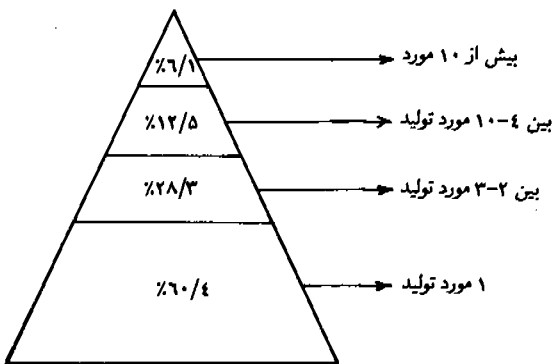
در جدول شماره ۴ ناشران به شش گروه تقسیم شده‌اند به شکلی که هر گروه حداقل مقالات را در رابطه با قانون بردفورد دارا باشند. با نگاهی به جدول مذکور درمی‌یابیم که میزان تولید هر گروه نسبتاً مساوی است. بنابراین نوعی نظم در میزان تولید افسانه‌ها با توجه به جدول نسبیت، بین تعداد ناشران و تولید آنها مشاهده می‌شود. قابل ذکر است که عدد ثابت (bm) در اینجا ۲/۰۶ است.

جدول شماره ۴. گروه‌بندی ناشران برحسب تولید آنها در حوزه افسانه‌های عامیانه

گروه	تعداد ناشران	تعداد تولید	نسبت
۱	۲	۵۴	
۲	۲	۵۴	۱
۳	۴	۱۵	۲
۴	۸	۳۵	۲
۵	۵۲	۵۵	۱/۳
۶	۵۵	۵۵	۲/۲
bm ۶۰/۲			

بنابراین می‌توان گفت در شرایطی که طبق جدول شماره ۴، تعداد ناشران از گروه ۱ تا به سمت گروه ۶ افزایش می‌یابد، میزان تولید افسانه‌ها در هر گروه یکسان است. به این مفهوم که تعداد نسبتاً کمی از ناشران بیشترین میزان تولید افسانه را به خود اختصاص داده‌اند و بالعکس با نگاهی به تصویر شماره ۲، موضوع به این شکل روشنتر می‌شود که ۶۰/۴ درصد از ناشران تنها یک اثر را در حوزه افسانه‌های عامیانه منتشر کرده‌اند، یعنی ۲/۳ از ناشران، تنها یک اثر را به طبع رسانیده‌اند. ۲۸/۳ درصد ناشران بین ۲ تا ۳ اثر را چاپ کرده‌اند. ۱۲/۵ درصد از ناشران بین ۴ تا ۱۰ اثر را منتشر کرده‌اند و تنها ۶/۱ درصد از ناشران بیش از ۱۰ مورد تولید داشته‌اند.

حال به بررسی میزان تولید ناشرانی می‌پردازیم که در تصویر ۲ از آنها یاد کردیم. با نگاهی به تصویر ۳ درمی‌یابیم که ۶۰/۴ درصد ناشران (ناشرانی که تنها یک مورد تولید داشته‌اند)، ۱۹/۳

تصویر ۴. درصد ناشران برحسب میزان تولید آنها در حوزه افسانه‌های عامیانه

شماره ۲) در تولید افسانه‌های عامیانه متخصص محسوب می‌شوند. بنابراین آثار تولید شده توسط آنها از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار است، به دلیل اینکه ناشران مذکور در تولید افسانه‌های عامیانه تجربه کافی دارند و موارد متعددی را به زیور طبع آراسته‌اند، دارای ویراستاران باتجربه و متخصص در امر ویرایش این گونه آثار هستند. یا به دلیل آشنایی با حوزه افسانه‌های عامیانه و افراد آگاه در این حوزه از تجربیات افراد متخصص پیرامون افسانه‌ها بهره می‌گیرند. از دید دیگر به دلیل اشتها و تخصص آنها در حوزه ادبیات کودکان، خصوصاً افسانه‌های عامیانه است که نویسندگان، جهت اعتباربخشیدن به آثار خود، طبع آثارشان را به آنها می‌سپارند. البته قابل ذکر است که این ناشران جهت حفظ وجهه خود، آثار ارزشمند را انتخاب و منتشر می‌کنند.

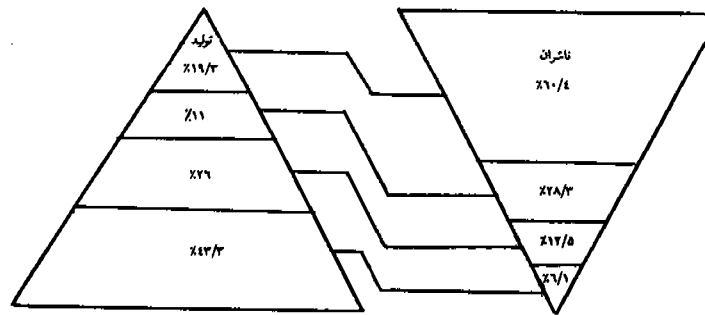
نسبت تولید افسانه‌های گردآوری و بازنویسی شده ایرانی به آثار ترجمه شده خارجی

در این بخش، نسبت تولید این‌گونه افسانه‌ها، در قبل و بعد از انقلاب مورد محاسبه قرار می‌گیرد. لازم به یادآوری است که اصطلاح «گردآوری» ناظر بر افسانه‌های ایرانی گردآوری و بازنویسی شده است و اصطلاح «ترجمه» بر افسانه‌های خارجی ترجمه شده نظر دارد، و نیز توجه خوانندگان به این نکته معطوف می‌گردد که تفاوت‌های موجود در این بخش پیرامون جمع کل تولید افسانه‌ها با فصول قبلی به دلیل عدم وجود تاریخ نشر در بعضی از افسانه‌ها است. زیرا مباحث آماری این قسمت بر تاریخ نشر افسانه‌ها تکیه دارد، بنابراین آثار بدون تاریخ نشر در آمارگیری منظور نشده‌اند.

جدول شماره ۵ میزان تولید آثار گردآوری شده ایرانی و آثار ترجمه شده خارجی را در مقاطع قبل و بعد از انقلاب به نمایش می‌گذارد و در کنار جدول مذکور، جدول شماره ۶، درصد همین مقادیر بدست آمده را جهت سهولت در استنباط و توصیف، نشان می‌دهد.

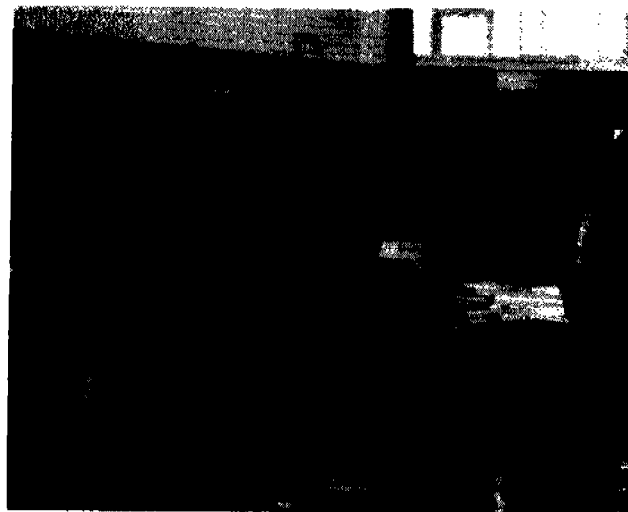
جدول ۵. تعداد افسانه‌های گردآوری و ترجمه شده

ترجمه آثار خارجی	گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی	
۱۲۲	۶۴	قبل از انقلاب
۳۶	۵۸	بعد از انقلاب
۱۵۸	۱۲۲	جمع

تصویر ۳. نسبت تولید به تعداد ناشران در حوزه افسانه‌های عامیانه

درصد از کل تولید افسانه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. و ۶/۱ درصد از ناشران (ناشرانی که بیش از ۱۰ مورد تولید داشته‌اند) نشر ۴۳/۳ درصد از افسانه‌ها را به عهده داشته‌اند. بنابراین می‌توان اینطور نتیجه گرفت که ۲/۳ از ناشران (۶۰/۴ درصد) تنها ۱۹/۳ درصد از تولیدات را تحت پوشش خود قرار داده‌اند و رقمی نزدیک به نیمی از تولیدات (۴۲/۳ درصد) توسط تعداد اندکی از ناشران (۶/۱ درصد) به انتشار رسیده است.

آمار، ارقام و محاسبات انجام شده و خصوصاً جدول شماره ۴، ناشران هسته و ماوراء هسته را به نمایش می‌گذارد. برطبق جدول شماره ۴ می‌توان گفت ناشران گروه‌های ۱-۳ (که بیش از ۱۰ مورد تولید داشته‌اند)، ناشران هسته (هسته مرکزی) و ناشران گروه ۴ و ۵ (که بین ۲ تا ۱۰ مورد نشر را داشته‌اند)، ناشران ماوراء هسته (ماوراء هسته مرکزی) به شمار می‌آیند، به همین دلیل ناشران گروه‌های مذکور (گروه ۱ تا ۴) یعنی ناشرانی چون امیرکبیر، گوتنبرگ، فروغی، پدیده، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و بنگاه ترجمه و نشر کتاب (بر اساس جدول

جدول ۶. درصد افسانه‌های گردآوری و ترجمه شده

نوع	گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی	ترجمه آثار خارجی
قبل از انقلاب	۵۲/۴۶٪	۷۷/۲۱٪
بعد از انقلاب	۴۷/۵۴٪	۲۲/۷۹٪
جمع	۱۰۰٪	۱۰۰٪

با توجه به جداول ۵ و ۶، مشخص می‌شود که قبل از انقلاب میزان گردآوری افسانه‌ها ۱/۲ ترجمه بوده است. در حالی که این نسبت بعد از انقلاب تغییر کرده و میزان گردآوری افسانه‌ها بر ترجمه آثار خارجی پیشی گرفته است. اساسی‌ترین مسئله‌ای که در اینجا روشن می‌شود برقراری تعادل نسبی بین میزان گردآوری افسانه‌های ایرانی در قبل و بعد از انقلاب است. یعنی اینکه از ۱۳۲۶ تا ۱۳۵۷، ۶۴ مورد تولید و از ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۹ (یعنی ۱۲ سال) ۵۸ مورد افسانه ایرانی گردآوری و بازنویسی شده است. این مسئله حکایت از رشد تولید افسانه‌های گردآوری شده در بعد از انقلاب دارد.

نسبت گردآوری افسانه‌های ایرانی به آثار ترجمه شده خارجی (بر اساس جدول شماره ۷) ۳۴/۴ به ۶۶/۲ درصد در قبل از انقلاب بوده است. یعنی اینکه در قبل از انقلاب نسبت گردآوری به ترجمه، ۱/۲ بوده است. در حالی که این نسبت در بعد از انقلاب معکوس می‌شود. جدول شماره ۷ نسبت میزان گردآوری به ترجمه را ۶۱/۷ به ۳۸/۳ درصد نشان می‌دهد.

در اینجا برای روشن شدن روابط موجود لازم است به بررسی تولید افسانه‌های عامیانه در دهه‌های مختلف بپردازیم. روشن شدن میزان تولید افسانه‌ها در دهه‌های مختلف به استنباط و توصیف بهتر مطلب کمک خواهد کرد و ضمناً مقایسه دهه‌های مختلف را در زمینه تولید افسانه‌های عامیانه امکان‌پذیر می‌سازد. بر اساس جدول شماره ۸ بیشترین میزان تولید افسانه‌ها به

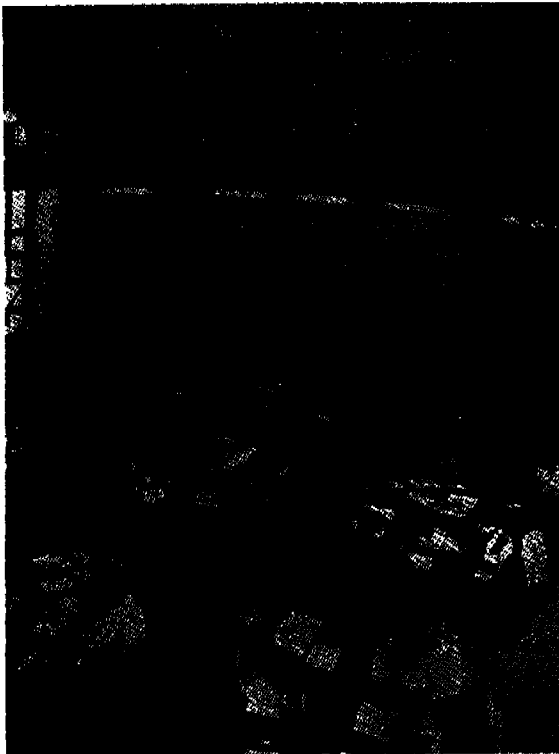
جدول شماره ۷. نسبت گردآوری به ترجمه افسانه‌های عامیانه

نوع	قبل از انقلاب	بعد از انقلاب
گردآوری و بازنویسی	۳۴/۴۱٪	۶۱/۷٪
ترجمه آثار خارجی	۶۵/۵۹٪	۳۸/۳٪
جمع	۱۰۰٪	۱۰۰٪

جدول شماره ۸. مقایسه تولید افسانه‌های گردآوری و ترجمه شده در دهه‌های مختلف

نوع	سال گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی	ترجمه آثار خارجی	جمع
۱	۱	۰	۱
۳	۱	۲	۳
۱۳۲۰-۲۹	۱	۰	۱
۱۳۳۰-۳۹	۱	۲	۳
۱۳۴۰-۴۹	۳۶	۶۷	۱۰۳
۱۳۵۰-۵۹	۳۱	۶۳	۹۴
۱۳۶۰-۶۹	۵۳	۲۶	۷۹
جمع کل	۱۲۲	۱۵۸	۲۸۰

ترتیب در دهه‌های ۴۰، ۵۰ و ۶۰ بوده است. طبق جدول شماره ۹، روابط معکوسی که قبل و بعد از انقلاب پیرامون گردآوری و ترجمه افسانه‌های عامیانه از آن یاد کردیم در دهه‌های ۴۰، ۵۰ و ۶۰ به شکل روشنتری نمایان است. به این صورت که در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ نسبت گردآوری افسانه‌های ایرانی به آثار ترجمه شده خارجی دقیقاً عکس رابطه‌ای است که در دهه ۶۰

جدول شماره ۹. نسبت درصد افسانه‌های گردآوری شده ایرانی به ترجمه آثار خارجی

نوع	سال ۱۳۴۰-۴۹	۱۳۵۰-۵۹	۱۳۶۰-۶۹
گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی	۳۴/۸٪	۳۱/۹٪	۶۷/۰۸٪
ترجمه آثار خارجی	۶۵/۰۴٪	۶۷/۰۲٪	۳۲/۹٪

موجود است. دلیل این امر در دو مسأله خلاصه می‌شود: اولاً کاهش میزان ترجمه آثار خارجی به نسبت دهه‌های ۴۰ و ۵۰، ثانیاً افزایش میزان گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی به نسبت دهه‌های ۴۰ و ۵۰.

نتیجتاً می‌توان گفت که رابطه مذکور در دهه ۶۰ نشانه رشد بسیار چشمگیر گردآوری افسانه‌های ایرانی نیست، بلکه حکایت از کاهش بسیار شدید در میزان ترجمه آثار خارجی دارد. البته در این زمینه افزایش میزان گردآوری در دهه ۶۰ به نسبت دهه‌های ۴۰ و ۵۰ را انکار نمی‌توان کرد.

در انتها ذکر این نکته مهم به نظر می‌رسد که کلیه برآوردهای آماری که ناظر بر گردآوری اطلاعات درباره یافته‌ها و اخذ نتایج حاصله به شکل کمی و سپس تجزیه و تحلیل آنهاست، متجلی‌کننده روندی حاکی از تبدیل کیفیات به آمار و ارقام و سپس تجزیه و تحلیل و ارائه نتایج حاصله است. طبیعی است که توصیف‌های آماری دربرگیرنده همه جوانب کیفی واقعیات نیست، زیرا پدیده‌ها، مسائل، رویدادها و کلاً واقعیات دارای جنبه‌ها و زوایایی هستند که بطور کامل در چارچوب اعداد و ارقام قابل نمایش نیستند. بررسی‌هایی از این دست که با مقیاس‌های رتبه‌ای و نسبی به اندازه‌گیری و توصیف نتایج کمی می‌پردازند نمود کاملی از همه جنبه‌های کیفی ارائه نمی‌دهند. به عنوان مثال انتشار آثار متعدد در حوزه افسانه‌های عامیانه توسط گروهی از ناشران در همه موارد نشانه تخصص آنها در این حوزه و عدم تخصص ناشران دیگر نیست، یا افزایش میزان گردآوری و بازنویسی آثار ایرانی نسبت به قبل از انقلاب حاکی از افزایش سطح کیفی آثار منتشره در بعد از انقلاب نیست. بنابراین افزایش کمی تولید آثار ایرانی در بعد از انقلاب نمودی از افزایش سطح کیفی آنها نبوده و متقابلاً دلیلی بر ضعف کیفی آثار قبل از انقلاب تلقی نمی‌شود. اما گرایش به نشر در حوزه افسانه‌های ملی و گردآوری آثار ایرانی که سینه به سینه منتقل شده و بازنویسی آثار متروک، جای بسی دلگرمی و امیدواری دارد.

توضیحات:

۱. افسانه‌ها و داستانهای ایرانی در ادبیات انگلیسی در سده‌های هجدهم و نوزدهم میلادی تا ۱۸۵۹. ترجمه کورکب صفاری (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۷)، ص ۷.
۲. لیلی ایمن؛ توران میرهادی؛ مهدخت دولت‌آبادی، گذری در ادبیات کودکان (بی‌جا: بی‌نا)، (۱۳۵۲)، ص ۶۶.
۳. افسانه و داستانهای ایرانی... ص ۷.
۴. تقریرات خانم ثریا قزل‌ایاغ در درس ادبیات کودکان و نوجوانان (نیمسال اول ۷۰-۷۱).
۵. محمدحسین دیانی، «کتابسنجی»، نشر دانش، سال سوم، شماره دوم (بهمن و اسفند ۱۳۶۱)، ص ۴۲.
۶. تقریرات دکتر عباس حرزی در درس روش تحقیق (نیمسال دوم ۶۹-۷۰).

7. law of scattering

۸. شهرزاد میرشمسی، «قانون یردفورد و کتابسنجی»، فصلنامه کتاب. دوره اول شماره ۲-۴ (تابستان، پائیز و زمستان ۱۳۶۹)، ص ۳۰۰.

